

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Інститут економіки

На правах рукопису

МІТРОЛАНОВ Андрій Іванович

РОЗВИТОК ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ УКРАЇНИ

В КІНЦІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

08.00.03. - Історія народного
господарства

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата економічних наук

Київ - 1993

ЛНБ України ім. В. Стефаника



00814224 (L)

Робота виконана у відділі історії народного господарства
та економічної думки Інституту економіки АН України.

Науковий керівник - кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
ДЕРЕВ'ЯНКИН Т. І.

Офіційні опоненти - доктор економічних наук,
професор ТБЛИЧУК П. П.
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
МАТВОЄВА Л. В.

Провідна організація - Одеський інститут народного
господарства

Захист дисертації відбудеться "28" травня 1993 р.
о 14 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої Ради
К 016.39.02 по присудженню вченого ступеня кандидата наук в
Інституті економіки АН України. Адреса: 252011, Київ-11,
вул. Панаса Мирного, 26.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці інституту
економіки АН України.

Автореферат розіслано "28" квітня 1993 р.

Учений секретар
спеціалізованої Ради
кандидат економічних наук

ГОРБОВАТИЙ М. Д.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Питання економічної історії України, формування та розвитку її народного господарства, особливо базових галузей, набуває нині надзвичайно важливого значення. Після проголошення незалежності України, коли на весь зріст поставали завдання розбудови ефективною національною економікою, перетворення командно-адміністративною системою господарювання в економіку ринкового типу, назріла нагальна потреба глибокого осмислення історичного минулого країни. Народне господарство України, будучи однією із складових економіки Російської імперії, вже мало досвід функціонування в умовах ринку. Тоді, в дореволюційний період, в Україні вже існувала більш-менш розвинута, з різноманітними формами власності, ринкова структура господарства, яка в цілому була аналогічна західноєвропейським. Всебічно вивчити та оцінити ту історичну спадщину необхідно, по-перше, з метою більш повного розуміння загальної історії економіки України, а, по-друге, для можливого використання нагромадженого тоді досвіду на сучасному етапі. В цьому аспекті особливо важливого значення набуває дослідження чорної металургії, розвиток якої величезною мірою сприяв формуванню в країні великої капіталістичної індустрії взагалі.

При сприятливому урядовому протекціонізмі та зусиллями великого приватного капіталу у відносно короткі строки в Україні був створений найбільший металургійний центр. Більшість підприємств галузі являли собою великі, технічно досить досконалі металургійні комбінати. Причому практично усі вони були організовані як акціонерні товариства, в яких переважаву роль відігравали іноземні інвестори.

В світлі сказаного дослідження ряду найважливіших проблем формування чорної металургії, як провідної галузі великої капіталістичної індустрії, так само як і досягнутях нею результатів, являє значний науковий інтерес.

Ступінь вивченості теми. Інтерес до вивчення проблем історії чорної металургії зберігає відносну стабільність протягом досить тривалого часу. Основні тенденції та етапи розвитку галузі в дореволюційний період так чи інакше висвітлювались в уза-

гальнюючих працях з економічної історії країни¹. В цих працях металургійна промисловість України, як правило, розглядалася не спеціально, а у взаємозв'язку з металургійним виробництвом інших районів Російської імперії. Деякі конкретні аспекти розвитку галузі в дореволюційний період досліджені в ряді проблемних монографій². Так, у праці Т.І. Дерев'янкіна в числі інших галузей чорна металургія вивчається в контексті промислового перевороту: визначені форми і етапи переходу галузі від кустарних промислів і мануфактур до великого машинного виробництва, розкрито загальні тенденції та особливості цього процесу і т.д. У книзі В.І. Бовикіна висвітлюються питання концентрації виробництва у металургійній промисловості Півдня країни та ін.

Важливу групу видань становлять дослідження, присвячені безпосередньо історії чорної металургії³. В праці С.Г. Струміліна

¹ Нариси розвитку народного господарства Української РСР. - К.: Вид-во АН УРСР, 1949; Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. Т. II: Капіталізм / Пер. з 2-го рос. вид. - К.: Держполітвидав УРСР, 1952; Настеранко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.1-2. - К.: Вид-во АН УРСР, 1959-1962; Струмілін С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. - М.: Наука, 1966; Хромов П.А. Экономическое развитие России: Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской соц. революции. - М.: Наука, 1967; Чунтулов В.Т. История народного хозяйства СССР: Докт. период. - К.: Изд-во Киев. ун-та, 1964; Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР: Докт. період. - К.: Вища школа, 1970; Історія народного господарства Української РСР. В 3 т., 4 кн. - К.: Наук. думка, 1983-1987.

² Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. - К.: Наук. думка, 1975; Струмілін С.Г. Промисловий переворот в Росії. - М.: Госполитиздат, 1944; Бовикін В.И. Формирование финансового капитала в России. - М.: Наука, 1981; Матвеева Л.В. Социально-экономические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции (на материалах Украины). - К.: Наук. думка, 1987.

³ Середенко М.М. Чорна металургія України. 1917-1957. - К.: Держтехвидав УРСР, 1957; Струмілін С.Г. История черной металлургии в СССР. Т. 1: Феодальный период (1500-1860 гг.). - М.: Изд-во АН СССР, 1954; Бакулев Г.Д. Черная металлургия Юга Рос-

основна увага приділяється вивченню питань розвитку уральського металургійного центру; що ж до металургії України, то стосовно до неї ці питання порушуються лише частково. Більш ґрунтовно південна металургія досліджується в книзі Г.Д. Бакулева, а також в монографії колективу авторів "Розвиток металургії в Українській РСР". В них висвітлюються, зокрема, багато які аспекти розвитку галузі в дореволюційний період: питання становлення і зростання галузі; еволюції технічної оснащеності підприємств; впливу чорної металургії на розвиток інших галузей промисловості та ін. До цієї групи належать ще цілі книги про чорну металургію, видані в довоєнний період⁴. Однак вони мають скоріше довідковий характер: в них зібрані різноменітні відомості про розвиток окремих підприємств. Цей аспект набув розвитку і в ряді спеціальних досліджень⁵. У 1973 р. вийшла праця Л.С. Шепелева⁶, в якій містяться цінні дані, що стосуються акціонування виробництва у різних галузях народного господарства, і в тому числі у чорній металургії.

Нарешті, ще одна група видань – це історико-економічні роботи дореволюційного періоду⁷. В них автори дають історичні

син. – М.: Металургиздат, 1953; Развитие металлургии в Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1980.

⁴ Металлургические заводы Юга России. – Х.: РИО УСНХ, 1923; Металлургические заводы на территории СССР с XVII века до 1917 года. Т. I. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937.

⁵ Грушевский Д.Н. Имени Ильича: Из истории Ждановского завода им. Ильича. – Донецк: Донбасс, 1966; Древетняк Н. Прошлое и настоящее Краматорского металлургического завода им. Куйбышева. – К.: Госполитиздат УССР, 1950; Книшев И.Н., Жигулин В.И., Гаврилов А.М. Лицом к огню: Краткий исторический очерк истории Днепропетровского металлургического завода им. Г. Петровского (1887–1962). – Днепропетровск: Облкнигоиздат, 1962 та ін.

⁶ Шепелев Л.Б. Акционерные компании в России. – Л.: Наука, 1973.

⁷ Гливиц И. Железная промышленность России. – СПб., 1911; Зив В. Иностранные капиталы в русской горнозаводской промышленности. – Пг., 1917; Ден В.Э. Каменноугольная и железодобывающая промышленность. – СПб., 1912; Касперович Г. Железодобывающая промышленность России за последнее десятилетие: 1903–1912 гг.: Статистико-экономический очерк. – СПб., 1913; Кафенгауз Л.Б. Синдикаты в русской железной промышленности. – М., 1910; Кеппен А. Историко-статистический обзор промышленности России: Группа IV. – СПб., 1882 та ін.

описи розвитку галузі, наводять цікаві фактичні і статистичні дані, розкривають окремі сторони розвитку чорної металургії Півдня. Ряд праць присвячено аналізу впливу капіталу на зростання галузі. Книга І. Глівіца являє собою ґрунтовне економіко-статистичне дослідження, в якому дано змістовний аналіз розвитку чорної металургії Півдня країни в післяреформний період, характеризується його роль у всеросійському виробництві чавуну, заліза і сталі, простежена динаміка цін на металопродукти і т.д.

По достоїнству оцінюючи вклад попередників у вивчення історії чорної металургії України, слід однак відзначити, що деякі важливі аспекти теми вивчені ще недостатньо. До нинішнього часу немає робіт, в яких би системно досліджувались питання акціонерного підприємництва, так само як і фінансового стану галузі, зв'язків виробничо-технічних показників з фінансовими результатами роботи підприємств чорної металургії і т.д. Актуальність цих аспектів, їх наукова значущість і слабка розробленість і обумовили вибір теми дисертації, її структуру, мету та завдання дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою даної роботи є історико-економічне дослідження ряду мало вивчених аспектів розвитку чорної металургії України в кінці XIX - на початку XX ст. У зв'язку з цим у дисертації поставлені такі основні завдання:

- розкрити характерні риси становлення та розвитку досліджуваної галузі в дореволюційний період;
- охарактеризувати економічні та правові передумови виникнення акціонерного засновництва в галузі;
- визначити масштаби акціонування у чорній металургії України;
- показати фінансові результати діяльності окремих підприємств і галузі в цілому;
- розкрити динаміку та взаємозв'язок основних фінансових і техніко-економічних показників у чорній металургії регіону.

Об'єкт дослідження. Об'єктом даного дослідження є підприємства чорної металургії України. Це пов'язано з тематичною спрямованістю праці. Врахована та обставина, що Україна в досліджуваний період стала основним центром металургійного виробництва країни.

Методологічна та вжеральна база дослідження. В основу дисертації покладено сучасне розуміння наукового історизму як методологічного принципу наукового пізнання та економічного аналі-

зу в системі історико-економічної науки, який оприяє перетворенню його в дійову базу економічної теорії та економічної політики. Враховувався досвід останніх років вітчизняної історико-економічної науки в реалізації цього принципу, досягненні єдності емпіричного та критичного в аналізі господарських процесів у галузі, у визначенні ступеня їх наукової обґрунтованості.

Джерельною базою дослідження значною мірою стали архівні матеріали. Це досягнуто в результаті того, що автором виявлені, систематизовані і використані відповідні документи ряду архівів (Центральний державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі, Центральний державний архів вищих органів влади та управління, м. Київ). На базі джерел цих архівів по-новому висвітлюється ряд аспектів теми. Вводиться в науковий обіг новий фактичний матеріал.

Значну групу джерел становлять періодичні видання досліджуваного періоду. Головні з них – "Вестник финансов, промышленности и торговли", газети "Промышленность и торговля", "Биржевые ведомости", "Торгово-промышленная газета", "Горнозаводское дело", "Горный листок" та ін.

Широко використані офіційні статистичні матеріали, що були опубліковані в таких виданнях, як "Ежегодник министерства финансов", "Железная промышленность Южной России", "Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России" та ін., а також у довідкових виданнях та в документальних збірниках.

При опрацюванні фактичного матеріалу використовувались методи економіко-статистичного і порівняльного аналізу та метод статистичних групувань.

Наукова новизна дисертації. Виконана дисертаційна робота є першим в українській історико-економічній літературі системним дослідженням, в якому розглянуто питання акціонерного підприємництва в чорній металургії України дореволюційного періоду. При виконанні дослідження використано великий архівний та статистичний матеріал, значна частина якого вводиться в науковий обіг вперше.

В дисертації встановлено, що:

– акціонерне підприємництво стало єдиною і найбільш доцільною формою ведення великого металургійного виробництва в Україні в досліджуваний період;

- виникнення і діяльність акціонерних компаній у металургійній галузі стали можливими значною мірою в результаті протекціоністської економічної політики та відповідної законодавчої практики уряду;

- зростання валової продукції галузі здійснювалося головним чином за рахунок впровадження високопродуктивної техніки та технології, що, в свою чергу, забезпечувалося зростанням вкладень акціонерних капіталів;

- розміри фінансових ресурсів, вкладених у галузь в цілому і в кожне підприємство окремо, значно перевищували розміри власних капіталів акціонерних компаній, завдяки залученню великих позичкових коштів;

- ефективність виробничої діяльності і прибутковість акціонерних підприємств галузі зумовлювались не тільки розмірами вкладених у виробництво капіталів, а й рядом інших факторів. Встановлено, що найбільш ефективно (з великим прибутком) працювали підприємства з високим рівнем комбінування виробництва.

Наукова та практична значимість дослідження. Наукові результати, отримані в результаті написання дисертації, дають можливість по-новому оцінити економічний та фінансовий стан підприємств чорної металургії України в дореволюційний період. Дисертація може стати основою для дальших, більш глибоких досліджень з історії акціонерного підприємництва в Україні.

Дисертаційна робота є складовою частиною виконаної відділом історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН України планової теми "Історія народного господарства України. Вид. 2-е, перероблене і доповнене. В 4-х томах".

Матеріали дослідження можуть бути використані: науковими працівниками при розробці питань історії економіки України; викладачами вузів - в лекційній роботі і при підготовці навчальних посібників і спецкурсів по курсу "Історія народного господарства України"; в практичній роботі лекторів та пропагандистів.

Апробація роботи. В процесі підготовки дисертації головні її положення доповідались і обговорювались на методологічних семінарах і засіданнях відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН України.

Публікації. По результатах виконаного дослідження опублікована наукова стаття в політико-економічному журналі (див. в кінці автореферату).

Структура дисертації. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, заключення, списку літератури та джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обгрунтовано актуальність обраної теми, подано історіографію проблеми та огляд основних джерел. Визначені мета і завдання дослідження. Охарактеризовані наукова і практична значущість роботи.

У першому розділі - "Формування великого капіталістичного виробництва в чорній металургії" - розкривається процес становлення капіталістичної фабрики в металургійній промисловості України. Простежуються шляхи здійснення в галузі цієї загальної тенденції, за якою дрібне виробництво еволюціонувало у мануфактуру, а остання переростала у велику машину індустрії.

Історично склалося так, що в Російській імперії металургійна промисловість в своїх перших формах (дрібне виробництво, мануфактура) раніше, ніж в інших районах, набула значного розвитку на Уралі. Причому базувалася уральська мануфактура на праці кріпосних селян. Поміщицькі вотчини тут служили заводам і були їх складовими частинами. Саме на основі застосування кріпосної праці Урал досяг свого вищого процвітання: ще задовго до реформи 1861 р. він став головним центром мануфактурної металургійної промисловості в імперії і зберігав за собою цю роль мало не до кінця XIX ст. Хоч, в міру розвитку капіталізму, лідерство Уралу перетворювалося на панування відсталості і застою як в технічному, так і в соціальному відношеннях (виплавка чавуну здійснювалася на деревному паливі; зберігалися найбезпосередніші залишки дореформених порядків: відробітки, прикріплення робітників і т. ін.).

На Україні, як це показано в дисертації, головним центром металургійної промисловості з найдавніших часів і до середини XIX ст. було Полісся (північно-західні райони Київської, Волинської і Чернігівської губерній). Спочатку металургійне виробництво функціонувало тут лише у вигляді дрібних селянських промислів (ручні сиродутні домниці з 2-3 робітниками). Потім, з кінця XVI - початку XVII ст. домінуючу роль стали відігравати рудні. Будучи

Відносно більш високою формою підприємств по виробництву сиродутного заліза, рудня являла собою усього-то лише зародкову форму мануфактури. Переважна більшість рудень належала поміщикам (які часто здавали їх в оренду). І, в міру розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи, ця форма виробництва в середині XIX ст. прийшла в занепад.

Металургійна мануфактура як така виникає в українському Поліссі наприкінці XVIII ст. Існувала вона майже винятково у вигляді кріпосних (поміщицьких і казенних) заводів. Новим тут було те, що, замість одностадійного сиродутного, запроваджено двостадійний спосіб виробництва заліза. Проте, як і в рудні, на металургійній мануфактурі Полісся паливом служило деревне вугілля.

Починаючи з кінця XVIII ст. в різний час чотири казенних металургійних заводи типу мануфактури функціонували в Донбасі і Криму (Луганський - з 1799 р., Керченський - з 1845 р., Петровський - з 1857 р., Лисичанський - з 1870 р.). За рахунок казни на цих заводах неодноразово проводилися дослідні плавки металу на мінеральному паливі. Однак до промислового впровадження ці дослідження доведені не були.

Разом з тим 1861 рік став поворотним пунктом в соціально-економічній історії країни. Реформа 1861 р., за відомим висловом, являла собою початок нової, буржуазної, Росії, що виростала з кріпосницької епохи. Історичне значення реформи полягало в тому, що вона створювала умови не тільки для поширення капіталістичних форм господарства взагалі, а й для якісного перелому в розвитку капіталізму на основі переходу до великої машинної індустрії.

Загальне зростання після реформи 1861 р. внутрішнього ринку, так само як і пов'язані з цим процесом збільшення транспортних потреб великої машинної індустрії, розвиток товарності сільського господарства, а також назріла необхідність встановлення (і дальшого розвитку) господарських зв'язків між окремими районами - все це зумовило створення якісно нових засобів транспорту, відповідних великому фабрично-заводському капіталістичному виробництву, і в першу чергу - залізниць. В зв'язку з цим залізничне будівництво, яке стало ніби вузловим пунктом промислового перелому, набуло справді небувалого розмаху. Розгортання залізничного будівництва, природно, обумовлювало зростання (в небачених до цього розмірах) попиту на метал. В результаті виникла го-

стра суперечність між найвідсталішими кріпосницькими формами виробництва металу і об'єктивною необхідністю подолання останніх для забезпечення потреб капіталістичного розвитку країни.

В дисертації розглядаються конкретні заходи, спрямовані на подолання зазначеної суперечності. В підсумку дослідження показано таке. По-перше, уральська кріпосна металургійна мануфактура ні до реформи 1861 р., ні після неї в капіталістичну фабрику не переросла. Газуючи, як і раніше, виробництво на застосуванні деревного палива і на використанні напівкріпосницької праці, Урал виявився абсолютно неспроможним розгорнути виробництво металу в нових необхідних розмірах і поступово став втрачати щодо цього своє колишнє значення. По-друге, деревноугільна металургійна промисловість України (поліські райони Правобережжя і Чернігівщини) пристосуватися до нових умов теж не змогла. Після реформи 1861 р. поліські металургійні заводи поступово перетворилися з мануфактури поміщицької на мануфактуру капіталістичну. Проте в силу ряду обставин в підприємства типу фабрики вони не переросли і наприкінці ХІХ ст. остаточно занепали. По-третє, зійшли з історичної сцени і казенні металургійні заводи (типу мануфактури) Півдня. Після 1871 р. тут продовжував існувати лише Луганський завод, але в 1886 р. закритися і він.

Охарактеризовані обставини, як показано в дисертації, і зумовили те, що зазначена вище суперечність була розв'язана не шляхом капіталістичної перебудови промисловості старих металургійних центрів, а шляхом створення нової, суто капіталістичної бази на Півдні країни. Процес цей пройшов два етапи: 1) 70-ті - середина 90-х років; 2) середина 80-х років - кінець 90-х років.

Перший етап ознаменувався тим, що царський уряд остаточно відмовляється від казенного будівництва в металургійній промисловості і стає на шлях заохочення в ній приватного підприємництва. Надаючи бажаючим будувати металургійні підприємства різні пільги (довгострокові кредити, премії за готову продукцію, землі під заводи, гарантії іноземним інвесторам), уряд тим самим створював принципово нову ситуацію в галузі. В результаті незабаром на Півдні країни виникли перші два металургійні заводи типу фабрики. Це були: Новоросійський (Юзівський) завод, розташований в Катеринославській губернії (1871 р.); Сулінський завод - в Обла-

сті війська Донського (1872 р.). Перший з них був збудований зусиллями створеного англієцем Дж. Осом акціонерного "Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва" (капітал 300 тис. фунтів стерлінгів). Сулінський металургійний завод побудував російський підприємець Д.О. Пастухов (витрати на завод дорівнювали 4 млн. крб.). Саме вони - ці два заводи - і започаткували на Півдні велике фабрично-заводське виробництво на мінеральному паливі. Проте негайного піднесення Південної металургії не сталося. Минуло ще довгих 15 років, поки для цього були створені необхідні сприятливі умови.

Однією з головних перешкод, на яку наштовхнулася в своєму розвитку чорна металургія Півдня, була низька якість місцевої (донецької) руди (вміст заліза в ній не перевищував 40-45%). Великий вклад в розв'язання цієї проблеми, відзначається в дисертації вніс катеринославський поміщик А.Н. Поль. Завдяки його зусиллям було проведено (з допомогою вітчизняних і іноземних спеціалістів) широкі пошукові роботи в районі Кривого Рога. В результаті тут було відкрито потужні поклади залізних руд з вмістом заліза до 70%. В 1881 р. Полем було організовано Акціонерне товариство криворізьких залізних руд (з основним капіталом в 5 млн. франків), яке і почало промислово розробку руд регіону. Прискоренню зростання гірничорудної промисловості Криворіжжя сприяли будівництво і введення в дію Катеринославської залізниці (1884 р.), яка з'єднала Криворізький залізрудний басейн з Донбасом.

Нарешті, розвиток нової Південної металургії в розглядуваний період великою мірою стримувався тим, що вона не була забезпечена надійним митним захистом: підсилення конкуренції іноземного металу чим далі, тим більше вимагало введення протекціоністського митного тарифу. Необхідність докорінних змін в митній політиці уряду постійно обґрунтовувалася представниками гірничо-промислової буржуазії (зокрема, в рішеннях з'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії). З іншого боку, і царизм вважав металургійну промисловість однією з тих галузей, що мали "державне значення". І тому домагання гірничопромисловців Півдня щодо радикального підвищення мит в кінцевому підсумку знайшли підтримку. Так, за тарифом 1887 р. мито на чавун, який ввозився морським шляхом, встановлювалося в розмірі 25 коп. з пуда; на чавун, який

надходив через сухопутний кордон, — 30 коп. з пуда; а за тарифом 1891 р. — відповідно 30 і 35 коп. з пуда. В результаті південна металургія, що народжувалася, отримала сприятливі умови для свого розвитку і в цьому відношенні.

І тільки за цих обставин в середині 80-х років XIX ст. в формуванні галузі настав різкий поворот: на Півдні почався справжній металургійний бум. Починаючи з 1887 р. у Південному металургійному районі один за одним виникають нові великі металургійні підприємства типу фабрики. Всього на початок XX ст. в Україні діяло 29 металургійних заводів (включаючи переоборні). Після 1900 р. нові підприємства чорної металургії тут не будувалися.

Головним підсумком охарактеризованих процесів було те, що наприкінці XIX ст. сталися докорінні зміни в розміщенні виробництва металу на території Російської імперії: головний центр металургійної промисловості країни перемістився з Уралу на Південь. В 1896 р. Південь перевищив Урал за виробництвом чавуну, а в 1896 р. — за виробництвом заліза і сталі. В наступному зазначені показники ще більше змінилися на користь Півдня.

Переміщення центру металургійної промисловості Російської імперії з Уралу в Південний район означало переміщення його головним чином на Південь України. Саме тут, в українській частині Донбасу і в Придніпров'ї, були зосереджені майже всі металургійні підприємства, збудовані наприкінці XIX ст. В результаті, як видно з вміщеної в розділі таблиці, на рубежі XIX—XX ст. українські заводи давали близько 50% загальноімперського виробництва чавуну і близько 40% — сталі і прокату.

Бурхливе піднесення металургійної промисловості на Півдні стало результатом взаємодії двох найважливіших факторів: активізації в галузі приватнокапіталістичного капіталу (вітчизняного та іноземного); здійснення зусиллями останнього (капіталу) технічної революції. Завдяки цьому за технічним рівнем нові південні підприємства значно перевищували старі заводи (Юзівський і особливо Сулинський), не говорячи вже про уральські. Одночасно технічний прогрес в металургійній промисловості України, що характеризувався впровадженням машинної техніки, органічно поєднувався тут з перетвореннями соціального порядку. Суть останніх полягала в тому, що основною продуктивною силою галузі замість ману-

фактурного робітника ставав фабричний робітник-пролетар. В зв'язку з цим в розділі характеризуються джерела формування фабрично-заводського пролетаріату, особливості процесу створення постійно працюючих на заводах (тобто відірваних від землі) кадрів робітників тощо.

На закінчення розділу автор робить висновок про те, що в результаті промислового перевороту металургійна промисловість України набула якісно нових рис та піднялася на якісно нові рубежі. По-перше, сталася зміна форм виробництва: замість металургійних мануфактур та дрібноселянських промислів переважною формою стало металургійне виробництво типу фабрики. По-друге, оскільки перехід від мануфактури до фабрики здійснювався в цій галузі на шляхах будівництва нових підприємств типу фабрики в Південному районі, то саме південна металургійна фабрика до кінця XIX ст. стала в Україні єдиною формою металургійного виробництва. По-третє, як район технічно високооснащеного металургійного виробництва Південний район відтискує на другорядні позиції Урал і висувається на передові позиції в масштабах усієї країни.

У другому розділі - "Акціонерне підприємництво та його роль у розвитку великої металургійної індустрії" - розглядаються питання розвитку чорної металургії України з точки зору акціонерної практики. Досліджуються переваги та експонентні передумови виникнення акціонерного підприємництва, масштаби його поширення в галузі, законодавчі норми, що регламентували порядок заснування та діяльності акціонерних товариств.

Становлення та розвиток великого капіталістичного виробництва у чорній металургії України, відзначається в розділі, були тісно пов'язані з акціонерною формою підприємництва. В результаті практично всі металургійні заводи, починаючи з 70-х років XIX ст., організовувались і функціонували як акціонерні.

Великий розмах, що його набуло акціонерне засновництво в галузі наприкінці XIX ст., був обумовлений економічно. Справа в тому, що оскільки металургійне виробництво типу фабрики було виробництвом крупним і надзвичайно капіталоемким, то для його створення були потрібні величезні кошти. Індивідуальні ж капітали окремих підприємців були обмежені. Тому дана суперечність розв'язувалась на шляхах централізації капіталу, однією з головних форм якої (централізації) і стало утворення акціонерних товариств.

Цьому сприяло також те, що, в міру упровадження в чорну металургію України іноземного капіталу, разом з ним сюди переносився і його досвід з акціонування виробництва.

Далі, як відомо, приватне підприємництво, що функціонує в умовах жорсткої конкуренції, завжди зв'язано з підприємницьким ризиком. Між тим як раз на шляхах акціонування підприємств цей ризик значно пом'якшувався. Виняткова придатність акціонерної форми до ризикових підприємств випливала з самої природи акціонерних товариств: тут ризик є обмеженим в силу принципу "обмеженої відповідальності підприємця". Він ослаблюється розділенням його між великою кількістю "підприємців", розділенням на безліч дрібних та незначних ризиків.

Переваги акціонерної форми організації металургійних підприємств чим далі, тим більше ставали очевидними. Проте широко-масштабний розвиток акціонерного підприємництва в галузі став можливим завдяки наявності ряду супутніх позитивних факторів (таких як: введення золотого обігу в країні; висока доходність металургійних компаній України; активізація діяльності комерційних банків в галузі). Надзвичайно позитивне значення мало також те, що розвиток акціонерного підприємництва в цілому активно стимулювала і законодавча практика російського уряду.

І саме створення таких сприятливих умов, в свою чергу забезпечило те, що в металургійні підприємства України, зокрема, охоче йшов іноземний капітал. "На закордонних ринках, - писав М. І. Туган-Барановський, - акції цих заводів, що приносили величезні дивіденди, від яких давно відвикли іноземні капіталісти, стояли так високо, що досить було додати до назви фірми слово "дніпровський" або "донецький", щоб розраховувати на легкий збут акцій за кордоном".

Однією з переваг акціонерної форми підприємництва було те, що вона створювала умови, за яких учасниками виробництва могли стати (і ставали) не тільки великі та середні капіталісти, чиї кошти (взяті окремо) не могли знайти виробничого застосування, а й власники капіталу, які не здатні, або не схильні в різних причинах до самостійної діяльності.

Саме така форма організації виробництва (акціонерні товариства) наприкінці XIX ст. і визначала обличчя нового, найбільшого в країні, гірничо-промислового центру, де провідне місце

займали підприємства чорної металургії, що в 1912 р. давали понад 30% усієї промислової продукції України. На відміну від Уралу, де до початку XX ст. панувала одноособна форма володіння, українська металургія сформувалася виключно у вигляді акціонерних товариств. Усього протягом 1869–1913 рр. у чорній металургії діяло 24 акціонерних товариства, акціонерний капітал яких у 1913 р. становив 185,4 млн. крб. Динаміку зростання акціонерного капіталу характеризують дані табл. 1.

Як видно з наведених даних, протягом 70–80-х років акціонерне засновництво в чорній металургії України тільки розгорталось. Проте в 90-х роках стався крутий перелом: кількість акціонерних компаній зросла з 5 в 1890 р. до 24 в 1900 р., а загальна сума акціонерного капіталу – відповідно з 14,5 млн. до 129,4 млн. крб. В зв'язку з цим "Вестник финансов" в середині 90-х років писав: "Південноросійська залізородна промисловість нині переживає найгарячіший момент свого розвитку. Капітали, що витречаються на цю справу, з кожним роком прибувають; заводи з величезним виробництвом зростають з такою швидкістю, яка мало властива нашому вітчизняному підприємництву". Саме в цей час і створюється ряд найбільших акціонерних товариств, які вивели Україну по виробництву металу на перше місце в Російській імперії.

Програма економічного розвитку С.Ю. Вітте, в рамках якої відбувалося промислове піднесення 90-х років, здійснювалася з широким залученням іноземного капіталу. В результаті з 24 акціонерних товариств, які діяли в металургійній промисловості України в 1900 р., 16 було організовано виключно на іноземні капітали. З них 8 акціонерних товариств діяли на основі статутів, зареєстрованих у Бельгії, 2 – відповідно у Франції та 1 – в Англії. Брали участь у розвитку металургії Півдня також німецькі капітали. Всього з 129,4 млн. крб. акціонерного капіталу, що функціонував у галузі в 1900 р., близько 90% припадало на капітали іноземного походження.

Подальший розвиток акціонерного підприємництва в металургійній промисловості України, як це показано в роботі, повною мірою відбивав загальні тенденції економічного зростання країни в період монополістичного капіталізму.

Одним із найважливіших процесів, які визначали характер розвитку народного господарства країни на рубежі XIX–XX ст., був

Т а б л и ц я 1. Динаміка руху акціонерного капіталу в чорній металургії України за 1869-1913 рр.

Рік	Кількість акціонерних підприємств	Акціонерний капітал	
		тис. крб.	% до попереднього року
1869	1	2832	-
1873	2	3452	121,9
1885	3	5672	164,3
1890	5	14472	255,1
1895	10	38041	262,8
1900	24	129440	340,3
1905	20	125598	97,0
1910	16	138292	110,1
1913	16	185453	134,1

процес концентрації виробництва. Саме він став вирішальним фактором, що зумовив перехід від вільної конкуренції до монополії. В зв'язку з цим в роботі відзначається, що для України, як і для Росії в цілому, був характерний високий рівень концентрації виробництва взагалі. Адекватно високий рівень концентрації був досягнутий і в металургійній промисловості. Обумовлювалося це такими чинниками: а) зосередженням виробництва на великих підприємствах; б) нерозривним зв'язком процесу концентрації металургійного виробництва з концентрацією і централізацією капіталу. Саме завдяки централізації капіталу стало можливим створення і функціонування акціонерних товариств як основної форми металургійного виробництва України в прикінці XIX - на початку XX ст.

В цьому контексті в роботі показано, що під впливом циклічного характеру розвитку виробництва процес концентрації і централізації капіталу проходив нерівномірно. В результаті в рамках цього процесу відбувався ніби природний відбір більш потужних і технічно краще обладнаних капіталістичних підприємств. При цьому перехід до крупної капіталістичної техніки і до великих (акціонерних) форм виробництва поєднувався із іншими важливими заходами. Так, великі металургійні акціонерні товариства в Україні посилено скуповували кам'яновугільні та залізні рудники, рудні і вугленосні землі. В підсумку більш як половина акціонерних товариств,

які діяли в передвоєнний період, мали у власності або на правах оренди майже 80% залізорудної та 40% кам'яновугільної промисловості Півдня. Інакше кажучи, в чорній металургії України з'явилися потужні металургійні комбінати, в яких основне виробництво поєднувалося з видобутком власних вихідних (сировинних) компонентів. Таке комбінування виробництва було вигідним у плані не тільки зниження виробничих затрат і собівартості, але й доходності товариств. Як свідчать дані статистичного бюро гірничопромисловців Півдня Росії, комбіновані підприємства були значно прибутковішими за суто доменні заводи.

Нарешті, досягнуті масштаби в справі централізації акціонерного капіталу в металургійній промисловості України відіграли свою важливу роль і в формуванні монополістичних об'єднань. В дисертації показано, що великі, сукупні фінансові кошти, зосереджені в акціонерних товариствах, значно прискорили зростання концентрації виробництва, що об'єктивно привело до виникнення на рубежі XIX–XX ст. ряду найновіших монополій. Найбільшим монополістичним об'єднанням став синдикат по продажу виробів металургійної промисловості – "Продамет", який підкорив собі практично усі великі металургійні підприємства, як України, так й інших районів імперії. В результаті акціонерні товариства стали головними складовими великих монополістичних об'єднань, яким був вигідний такий союз як найважливіший засіб регулювання кон'юнктури ринку і підвищення прибутків.

У третьому розділі – "Аналіз та оцінка основних підсумків розвитку чорної металургії" – розкриваються основні тенденції технічного прогресу в чорній металургії України, досліджується характер виробничо-економічних зв'язків, аналізується динаміка найважливіших економічних показників розвитку галузі.

Перехід від мануфактури до фабрики – це завжди насамперед наслідок технічного перевороту. Разом з тим в Російській імперії (до складу якої входила Україна) технічний переворот мав свої особливості. З одного боку, процес технічної перебудови промисловості тут ускладнювався пережитками кріпосництва та іншими негативними факторами і тому затримувався в часі. З другого боку, ця перебудова об'єктивно могла прискорюватися (і прискорювалася) за рахунок використання в країні найновішої техніки і досвіду організації виробництва передових капіталістичних держав. І, до речі,

самі ця остання обставина відіграла неабияку роль в тому, що нова південна металургія виникла не шляхом поступового переходу від мануфактури до фабрики, а відразу в формі великого машинного виробництва.

Великому капіталістичному виробництву в металургійній промисловості України історично передували, як уже говорилося, казенні металургійні заводи-мануфактури. Вичерпавши свій виробничо-технічний потенціал, вони поступилися місцем перед більш високою формою виробництва (фабрикою). Проте слід підкреслити, що зійшли вони з історичної сцени не безслідно: дослідними плавками на Петровському і Дніпропетровському заводах було переконливо доведено, що на Півдні можна налагодити виплавку чавуну з місцевих руд і кам'яного вугілля.

Разом з тим, як відмічається у роботі, якісно новий етап у технічному розвитку металургії України почався з приходом у галузь великих приватних капіталів. Використовуючи не тільки місцевий досвід тривалого розвитку металургійного виробництва, а й передові досягнення світової залізничної практики, приватні підприємці стали будувати заводи за західноєвропейськими та американськими зразками. У розділі наводяться приклади того, що новозбудовані на Півдні України заводи часто не поступалися західним підприємствам ні розмірами, ні технікою і технологією, ні продуктивністю. Так, в 1895 р. середня продуктивність однієї домніної печі в Україні становила: на Осівському заводі - 1737 тис. пуд.; Дніпровському - 2350 тис.; Дружівському - 2172 тис.; на Гденівському заводі - 1377 тис. пуд. чавуну на рік (проти 300 тис. пуд. на уральських заводах). На всіх збудованих на Півдні України металургійних заводах виробництво чавуну здійснювалося на мінеральному паливі в домінних печах з гарячим дуттям.

Далі, досить швидко прогресувала тут і техніка сталеплавильного виробництва. З одного боку, на Півдні швидко згортелося виробництво заліза застарілим пудлінговим способом (остання партія пудлінгового заліза на заводах України була отримана в 1901 р.). Одночасно на зміну пудлінгуванню прийшли більш прогресивні способи виробництва сталі - мартенівський і бесамерівський. Більш інтенсивно (через певні переваги) зростало мартенівське виробництво. В зв'язку з цим кількість мартенівських печей постійно збільшувалася; причому нові печі за своєю місткістю (50-60 т) у 2 рази перевищували печі старих забудов. Одночасно здійснювалася реконст-

рукція старих мартенівських печей (вони поповнювались новим обладнанням, механізмами для завалки, розливки сталі, прибирання зливків та ін.). На окремих металургійних заводах України (Костянтинівському, Макіївському, Краматорському) мали місце спроби застосування електроплавильних печей.

Більшість великих металургійних заводів, що будувались в Україні, являли собою підприємства з повним металургійним циклом. Тому, крім доменного і сталеливарного виробництва, вони мали також підрозділи по виробництву прокату. Залежно від профілю останніх на них застосовувались прокатні стани різного призначення: рейкопрокатні, дротяні, дрібноасортні, середньоасортні, крупноасортні, обтиюкні та ін. Поступово, в міру кількісного зростання, удосконалювалася структура прокатного устаткування, збільшувалася потужність основних прокатних агрегатів, поліпшувалася якість механізмів і пристроїв.

Суттєві зрушення відбувалися і в енергетиці галузі. Практично на всіх металургійних заводах України інтенсивно здійснювалися роботи по заміні застарілих і малопотужних парових двигунів електричними. Реконструювалися старі і будувалися нові електростанції, поступово збільшувалися їх потужності за рахунок установа нових, більш досконалих механізмів. Безпосереднім результатом цього стало суттєве підвищення енергоозброєності виробництва і праці. Так, якщо в 1900 р. загальна потужність двигунів у галузі складала 169247 к.с., то в 1914 р. – уже 364467 к.с. (тобто зросла більше ніж у 2 рази). На заводах України концентрувалося близько 60% потужностей двигунів, що перебували на балансі всіх підприємств чорної металургії країни.

В цілому, відзначається в роботі, в технічному відношенні металургійна промисловість України в кінці XIX – на початку XX ст. зростала досить інтенсивно. У відносно короткі строки тут відбувся (або відбувався) різкий перехід від примітивних дричних горнів і пудлінгових печей – до печей доменних і мартенівських, від ковальських поковок і плушильних валків – до потужних прокатних станів, від водяної і парової енергії – до енергії електричної. Хоч в принципі цей процес був далеко непрямолінійним і неоднозначним.

Далі, в дисертації приділяється певна увага вивченню і аналізу характеру виробничо-економічних зв'язків галузі. Відзначається.

ся, що вони (ці зв'язки) розвивалися в таких основних напрямках. По-перше, з перетворенням України (II Південного району) в основний центр металургійної промисловості країни докорінно змінилася її (Україна) роль в системі всеросійського ринку: неухильно зростали поставки українського металу в усі райони імперії. По-друге, якщо взяти міжгалузевий аспект, то переважну частину своєї продукції металургійні заводи України постачали споживачам, які забезпечували потреби залізничного будівництва. По-третє, одночасно зміцнювалися зв'язки з постачальниками сировини (з підприємствами кам'яновугільної і залізничної промисловості), поширювалася практика комбінування виробництва. По-четверте, дедалі розширювалися зв'язки із зарубіжними партнерами. На рубежі XIX-XX ст., з утвердженням в країні монополістичного капіталу, Україна перетворюється на поле діяльності численних монополістичних об'єднань (насамперед "Продамету").

В цілому, підкреслюється в роботі, виробничо-економічні зв'язки металургійної промисловості України у розглядуваний період були надзвичайно складними і суперечливими одночасно. І це відповідним чином позначалося на кінцевих результатах розвитку галузі.

На початку XX ст., ставши абсолютним лідером у виробництві металопродукції в імперії, Україна, як і передові капіталістичні країни, увійшла в кризу 1900-1903 рр. На хід кризи та подальше зростання чорної металургії, відзначається у роботі, безпосередньо впливали умови, в яких вона розвивалася (величезна залежність галузі від урядових (казенних) замовлень і залізничного будівництва, з одного боку, і від великих вкладень іноземного капіталу, з другого). Природним наслідком кризи стало скорочення виробництва. Одночасно цей процес супроводжувалося скороченням числа діючих агрегатів, жорстким відбором підприємств, концентрацією виробництва. Найбільшої глибини виробничої кризи досягла в 1902-1903 рр. Тільки з 1908 р. почалось більш-менш стійке зростання галузі. Правда, темпи цього зростання в порівнянні з темпами попереднього періоду вже не йшли. Як показано в роботі, за 1901-1914 рр. обсяг виробництва чавуну в Україні збільшився в 2 рази, а сталі і прокату - відповідно в 2,5 і 2,6 рази. В 1913 р. тут було вироблено: чавуну - 68,4%, сталі - 56,7, прокату - 57,3% їх загальноімперського (без Царства Польського) обсягу. Відзначається також, що за темпами зростання виробництва чавуну Україна не поступалась США і виперед-

жала Англію та Францію. В результаті по загальному виробництву чавуну Україна перевершила Бельгію, Австро-Угорщину (1900 р.), а ще раніше - Швецію.

Далі, в роботі розглядається динаміка структури виробництва на металургійних заводах України сталі і прокату. Показано, що переважного розвитку набув мартенівський спосіб виплавки сталі, частка якого в загальному обсязі виробництва в 1913 р. досягла 73,4%. Покращались також техніко-економічні показники мартенівського виробництва. Одночасно прокатне виробництво, долаючи односторонню орієнтацію на виробництво залізничних рейок, інтенсивно перебудовувалося на задоволення потреб загального ринку, що дедалі розширювалося.

У контексті з відповідним сюжетом першого розділу в даному розділі розглянуто також подальші зрушення в складі робітників-металургів. Відзначається, що в галузі зростає про шарок робітників, які остаточно порвали зв'язок із землеробством, підвищувався рівень їх нової (промислової) кваліфікації. Наводяться дані про динаміку кількісного складу робітників галузі, про зростання продуктивності праці тощо.

Нарешті, в дисертації проаналізовано групу показників, що відбивають результати фінансової діяльності металургійних підприємств. Особливість цих (фінансових) показників полягає в тому, що, відбиваючи в грошовій формі кінцеві результати господарської діяльності підприємств, вони фіксують її економічну ефективність. В зв'язку з цим на основі виконаних автором розробок і аналізу відповідних матеріалів в розділі зроблено такий висновок. Найбільш прибутковими в металургійній промисловості України були підприємства з кам'яновугільними копальнями. Навіть в роки кризи рівень дивидендів в них становив 8-9%. Певна річ, це було значно нижче того, що одержували ці підприємства наприкінці XIX ст. (коли дивиденд дорівнював 20-30-40%). Проте і такий (що знизився) дивиденд значно перевищував рівень облікової банківської ставки (4-5% річних).

У заключенні узагальнюються результати виконаного дослідження, робляться відповідні висновки. Підкреслюється, що розглянутий досвід господарської діяльності підприємств галузі в умовах дореволюційного ринку зберігає своє актуальне значення.

Основний зміст дисертації опубліковано в статті автора: - Акціонерні товариства в металургійній промисловості України наприкінці XIX - на початку XX ст. // Економіка України. - 1992. -

Підп. до друку 26.04.93.

формат 60x84/16. Папір офс. Офс.друк.

Ум.друк.арк. 0,8.Обл.-вид.арк.1,0. Тираж 100 прим.

Зам. № 65. Безплатно.

Поліграфічна діяльність Інституту експозицій АН України.

252011 м.Київ 11, вул.Панаса Мирного,28.

1165000

Ab 27.360

Ab 27.360

Безплатно.